

en is hier en daar nogal fragmentarisch. Dat kon in een kort bestek van honderd bladzijden misschien ook moeilijk anders. Het laatste hoofdstuk, dat ingaat op de bewondering en verguizing die Van Heutsz na zijn dood in 1924 ten deel vielen, boeide mij persoonlijk het meest. Witte ziet een duidelijk verband tussen de opkomst van de rijkseenheden-gedachte en een behoudzuchtige koloniale politiek in de jaren twintig en dertig enerzijds en het cultiveren van de Van Heutsz-legende anderzijds. Toch was Van Heutsz, zoals de auteur vaststelt, te Utrecht niet erg in de gratie. Gerretson, de schoonzoon van generaal-majoor Van Daalen die in 1907 door Van Heutsz als gouverneur van Atjeh de laan werd uitgestuurd, had weinig met hem op. Anders lag dit bij Colijn, een van Van Heutsz' vroegere ondercommandanten die door zijn chef krachtig was gepousseerd. Bij de onthulling van het Van Heutsz-monument in Amsterdam in 1935 hield Colijn een lofzang op de ontslapen 'créateur des valeurs'.

Voor een antwoord op de vraag waarom zoveel van zijn tijdgenoten Van Heutsz als 'een groot man' zagen, had Witte ook kunnen verwijzen naar de dagboekantekeningen van de Amsterdamse reder en zakenman E. Heldring. Heldring, anders een nogal nurks heer, laat zich opvallend lovend over Van Heutsz uit:

Van Heutsz is dezer dagen overleden. Hij was een van onze weinige zeer groote mannen. Hij overwon in Indië elke sleur en bereikte, behalve de pacificatie van Atjeh, de vestiging van ons gezag door geheel Indië . . . In zijn goeden tijd was hij doortastend, ruw, merkwaardig helder van inzicht, ook in niet-militaire vraagstukken op politiek en financieel gebied; gezeur en etiquette minachtend, geheel de man dien wij toen in Indië met zijn angstige ambtenaars- en officierswereld noodig hadden¹.

Het is jammer dat Witte's boek wordt ontsierd door een aantal slordigheden. Zo wordt de naam van de bekende publicist Zentgraaff hardnekkig als Zendgraaff gespeld en moet de Algemeen Secretaris van het Nederlands Indische gouvernement D. F. W. van Rees het, tot in het register toe, met de eenvoudige aanduiding 'Rees' doen. In 1870 kwam geen cultuurstelsel tot stand, zoals op bladzijde 16 wordt vermeld, laat staan dat daarbij in feite het cultuurstelsel werd afgeschaft. Evenmin mag men stellen dat de Nederlandsche Handel-Maatschappij het alleenrecht voor de handel in de archipel bezat. Hiertegenover staan als pluspunten de prijzenswaardige distantie waarmee de auteur zijn hoofdpersoon behandelde en de aantrekkelijke vorm waarin hij de stof presenteerde. Witte's boek kan ertoe bijdragen, dat een breder publiek dan gewoonlijk aan historische publicaties is voorbehouden kennis neemt van een interessant stuk Nederlands koloniaal verleden.

C. Fasseur.

¹ J. H. J. van den Heuvel, *Nationaal of verzuild. De strijd om het Nederlandse omroepbestel in de periode 1923-1947* (diss. Nijmegen; Baarn: Ambo, 1976, 389 blz., ISBN 90 263 0353 x).

Als er één terrein is waarop de termen 'verzuiling' en 'zuil' algemeen van toepassing'

1. Joh. de Vries, ed., *Herinneringen en dagboek van Ernst Heldring, 1871-1954* (Utrecht, 1970) 572.

werden en deels worden geacht, dan is het wel de wereld van de omroep, het 'zuilenland' bij uitstek. Op een studie over deze wereld van de omroep in de eerste kwart eeuw van zijn bestaan (1923-1947 om precies te zijn, toen er nog uitsluitend radio was) promoveerde in 1976 in Nijmegen J. H. J. van den Heuvel. Centraal in zijn proefschrift staat het omroepbestel en de strijd die daarom is gevoerd. Daarom gaat het in dit boek, onder voorbijgaan van vele andere aspecten, vooral om drie hoofdmomenten: het ontstaan van het omroepbestel aan het eind van jaren twintig van deze eeuw, de beginperiode van de bezetting toen een geheel nieuw bestel werd opgelegd, en de hernieuwde vormgeving aan het omroepbestel in de eerste jaren na de tweede wereldoorlog. De auteur groepeerd zijn materiaal in alle drie gevallen rond de tegenstelling nationaal-verzuild. Bij de discussies over de organisatie van de omroep was steeds de essentiële vraag: moet er in principe één alles overkoepelende organisatie zijn (waarbinnen dan vanzelfsprekend de verscheidenheid van het Nederlandse volk tot uiting moet komen) of dient juist die verscheidenheid uitgangspunt te zijn (met als nagestreefde consequentie een veelvoud aan organisaties corresponderend met de belangrijkste groeperingen in de Nederlandse samenleving)? Dat deze laatste opvatting vrijwel vanaf het begin verre de overhand had kan nauwelijks verwondering wekken. Zodra bleek, dat uit het onverzuilde technische spel der experimenterende zendamateurs (dat al snel ook een commercieel aspect kreeg) een belangrijk communicatiemedium en cultuurinstrument zou groeien, werden de confessionele leiders (en onder hen, volgens Van den Heuvel, vooral de protestantse leiders) alert. Bij de noodzakelijke regulering van één en ander door de overheid bezetten zij de essentiële posities. Van de claims van wat, na enige andere benamingen, al spoedig AVRO heette (de organisatie die pretendeerde een alles en allen omvattende vereniging te zijn) kon dan ook niets terecht komen. Het vooral uit de sfeer van het onderwijs bekende, maar zich op ook andere terreinen manifesterende, stelsel van distributie over de levensbeschouwelijke groeperingen kreeg zo als vanzelf zijn op de omroep toegesneden vorm. De laatkomer VARA kreeg daarbij, als consequentie van het systeem, de zendtijd min of meer door NCRV en KRO in de schoot geworpen.

Hoewel dit omroepbestel en deze omroepverenigingen zich opmerkelijk snel en sterk verankerden in de verzuilde samenleving (dit sluit het bestaan van tegenkrachten en scherpe kritiek overigens niet uit!), was één en ander tegen de maatregelen van de Duitse bezetter niet bestand. Stapsgewijs, maar wel in hoog tempo werd het oude bestel binnen één jaar opgerold en vervangen door één Nederlandse Omroep onder Duitse controle, zonder dat dit tot openlijk verzet leidde. Van den Heuvel heeft de essentialia zelf als volgt samengevat:

De omroepen waren door hun krampachtige pogingen om hun organisaties in stand te houden, hun lankmoedige houding en opportunistische aanpassingswil en door hun onderlinge afgunst en rivaliteit niet in staat tegenover de Duitsers één lijn te trekken. Daardoor kwam het dat zij, in plaats van een gemeenschappelijk afweerfront te vormen, de bezetter uiteindelijk een goed functionerend omroepbestel in handen speelden. De Duitsers gingen bij de overname, zoals we gezien hebben en in het navolgende nog genoegzaam zal blijken, uiterst tactisch en geleidelijk – via Nederlandse stromannen – te werk (116/117).

Hoewel dit citaat op het eerste gezicht wellicht anders zou doen vermoeden, mag men het de auteur als een deugd aanrekenen dat hij er vrijwel volledig in is geslaagd de zo verleidelijke moraliserende toon in zaken van collaboratie en verzet te vermijden. Zijn stijl is zakelijk en verklarend-beschrijvend. De terugkeer van het Nederlandse overheidsgezag en de voorbereiding daarvan buiten Nederland en in bezet gebied, ging zoals bekend met vele

problemen, grote chaos en improvisatie gepaard. Ook ten aanzien van de radio-uitzendingen gold dat. Deze dissertatie beschrijft hoe tegen deze achtergrond de vooroorlogse verhoudingen in de omroepwereld werden hersteld. Want herstel is het woord dat het eindresultaat het best aanduidt. Het leek er overigens enige tijd op dat het anders zou gaan. Vanuit uiteenlopende achtergronden en met verschillende motieven waren de voorstanders van de zogenaamde 'nationale omroep' namelijk korte tijd bijzonder sterk. Zowel bij het militair gezag als in de regering, waarbinnen geestdriftige aanhangers van de doorbraak enige tijd een hoofdrol speelden, vond men overtuigde aanhangers van dat denkbeeld. De minister-president Schermerhorn was niet de minst actieve onder hen. Al snel bleek de kracht van deze vernieuwers echter geringer dan vermoed en zij moesten concessies doen. De traditionele omroepverenigingen, in eerste instantie in de verdediging gedrukt, vonden hun kracht vooral in hun claim op rechtsherstel en via die weg in hun praktische monopolie van de middelen om uit te zenden. Zoals VARA-bestuurder J. B. Broekszi zei: 'Het is alleen hun materieel bezit geweest dat hen er doorheen heeft gesleept' (215). Vanuit die positie konden zij later weer terugkomen en de vroegere verhoudingen herstellen. De regeling die in 1947 werd getroffen was, net als die van 1930, een complete overwinning voor de verzuilers. De NRU was niet meer dan een doekje voor het bloeden van de voorstanders van een nationale omroep.

Tot zover de sterk vereenvoudigende samenvatting van deze interessante, goed gedocumenteerde en niet te moeilijk leesbare dissertatie. Het is ook een nuttig boek voor wie geïnteresseerd is in het systeem van de verzuiling. Het volle licht valt op het organisatorisch aspect van dit heersende stelsel. De auteur heeft zich, zoals het een goed promovendus betaamt, heel strak aan dit object gehouden (hoewel vanzelfsprekend korte wijzigingen naar achtergronden, medebepalende factoren en dergelijke niet ontbreken). Men kan hem dit nauwelijks euvel duiden, maar in één opzicht valt het toch zeer te betreuren en had men, zeker gezien de titel van het boek en de daarmee overeenstemmende bedoeling van de schrijver, toch meer mogen verwachten. De andere zijde van de tegenstelling nationaal – verzuild wordt namelijk in een aantal opzichten verwaarloosd, blijft erg in de schaduw. Het idee van een nationale omroep kon en kan vele vormen aannemen en de voorstanders ervan konden en kunnen vanuit zeer verscheiden achtergrond en met sterk uiteenlopende motieven denken en handelen. Van deze zaken blijft men in dit boek niet onkundig, maar zij worden slechts mondjesmaat toegediend en dan meestal vaag en onduidelijk. Voor een deel kan dit natuurlijk liggen (en lag het ook) aan de vaagheid en onduidelijkheid van die ideeën en de voorstanders ervan, maar het zou toch wel degelijk mogelijk zijn geweest (en in zekere zin ook nodig!) om een aantal van deze ideeëncomplexen wat nader uiteen te zetten. Zo valt er, om enkele voorbeelden te noemen, meer te zeggen over de AVRO-opvattingen van vóór de oorlog, over de motieven van de Duitse bezetter en hun Nederlandse steunpilaren, over de consequenties van de doorbraak voor de radio-omroep en over de VPRO-denkbelden inzake de nationale omroep. Het ontbreken hiervan verzwakt het boek. Minder dan nodig en gerechtvaardigd is in deze dissertatie de verliezer van de strijd nationaal-verzuild aan bod.

Geenszins als omissies in dit boek aan te merken zijn een aantal aspecten en onderwerpen die zich naar aanleiding van lezing opdringen en derhalve om voortgezette studie vragen. Slechts enkele ervan kunnen hier worden aangestipt. Zo valt het op hoezeer elk der omroeporganisaties, naast de vele onderlinge overeenkomsten, een eigen geschiedenis heeft, samenhangend met aard, interne structurering en plaats van de zuil waarbij zij behoren, maar evenzeer met de bekwaamheden, zwakheden en ambities van de leidende figuren. Speciaal moge gewezen worden op de positie van de AVRO, heen en weer geslingerd

tussen de pretentie en ambitie de enige en algemene te zijn en het gevaar om zelfs geheel het loodje te moeten leggen. Ook de VPRO, als curieus randverschijnsel maar toch essentieel bij het bestel behorend, zou een aparte studie verdienen.

Opmerkelijk is verder de in dit boek niet als zodanig gesignaleerde maar er wel uit op te maken tegenstelling tussen enerzijds de 'organisatorische' coalitie NCRV-KRO-VARA tegen de AVRO en anderzijds de 'maatschappelijke' coalitie NCRV-KRO-AVRO tegenover de VARA. Van dit vraagstuk is de stap naar de inhoud van het uitgezondene en de functie daarvan in de verzuilde samenleving niet zo groot meer. Buitengewoon boeiend zou een studie kunnen zijn met als één der vragen welke rol de radio-uitzendingen speelden in het stelsel van sociale beheersing dat bij de verzuiling behoort. Van den Heuvel heeft zich wijselijk niet op deze vanuit zijn onderwerp gezien kronkelige zijpaden (die echter vanuit ander oogpunt hoofdwegen kunnen blijken) begeven. Het kan niettemin mede als de verdienste van zijn werk gezien worden dat deze kwesties zich opnieuw zo duidelijk als te bestuderen onderwerpen manifesteren. In die zin is het niet alleen een nuttig en interessant boek, maar ook een stimulerend.

J. C. H. Blom